

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА

МАРЧИЛО Лариса Миколаївна

УДК 808.3 (09)

**ІСТОРІЯ ФОРМ МАЙБУТНЬОГО ЧАСУ ДІЄСЛОВА В УКРАЇНСЬКІЙ
МОВІ**

10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 1999

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі української мови Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова Міністерства освіти України.

Науковий керівник: член-кореспондент АПН України,

доктор філологічних наук, професор

ГРИЦЕНКО АРНОЛЬД ПАНАСОВИЧ,

Національний педагогічний університет імені

М.П.Драгоманова,

завідувач кафедри української мови

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук

ОЗЕРОВА НІНА ГРИГОРІВНА

Інститут мовознавства імені О.О.Потебні,

завідувач відділу російської мови

кандидат філологічних наук, доцент

СТЕПАНЕНКО МИКОЛА ІВАНОВИЧ,

Полтавський державний педагогічний

інститут імені В.Г.Короленка,

завідувач кафедри української мови

Провідна установа: Вінницький державний педагогічний університет імені

М.М.Коцюбинського, Міністерство освіти України,

кафедра української мови

Захист відбудеться “19” жовтня 1999 р. о 16.30 на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04 у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, Міністерство освіти України (252601, м.Київ, вул.Пирогова,9).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, Міністерство освіти України (252601, м.Київ, вул. Пирогова,9).

Автореферат розісланий “17” вересня 1999 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

Н.П.ГАЛЬОНА

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Дисертаційне дослідження присвячене вивченню історії становлення дієслівних форм майбутнього часу в українській мові.

Актуальність дослідження. Протягом останніх двох десятиліть проблема, пов'язана з категорією часу, за кількістю присвячених їй досліджень і публікацій вийшла на одне з перших місць у світовій науковій літературі.

Дослідження здійснюються представниками різних галузей знань, зокрема мовознавцями. Граматична категорія часу протягом тривалого періоду розвитку мови зазнала певних змін, які значною мірою стосуються і форм майбутнього часу. Вагомий внесок у розробку питань, що пов'язані з проблемою становлення і функціонування дієслівних форм майбутнього часу у слов'янських мовах, зробили такі мовознавці, як О.О. Потебня, П.С. Кузнецов, Г. Кржіжкова, В.М. Русанівський. Окремі аспекти проблеми на матеріалі української мови висвітлюються у працях І. Шаровольського, В. Дем'янчука, І.М. Керницького, С. Смеречинського, С.П. Бевзенка.

У наукових дослідженнях мовознавці торкалися різних аспектів цієї проблеми, глибоко проаналізували окремі питання. Проте досі спостерігаються розбіжності у поглядах на конструкції, які стали базою для формування синтетичної форми майбутнього часу недоконаного виду в українській мові, на перебіг процесу її лексикалізації. Відсутня цілісна картина формування синтетичних та аналітичних форм майбутнього часу в українській мові.

Тема дисертації тісно пов'язана з темою кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова "Лінгводидактичний опис функціонування української мови", яка передбачає діахронне і синхронне вивчення граматичної будови української мови, зокрема становлення і функціонування дієслівних форм у літературній мові та в діалектах.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні шляхів утворення форм майбутнього часу в українській мові.

Основні завдання дослідження:

- визначити хронологічні межі утворення і функціонування аналітичних та синтетичних форм майбутнього часу;
- проаналізувати синтетичні та аналітичні форми майбутнього часу у пам'ятках різних жанрів, що репрезентують усі етапи розвитку української мови;

- виявити особливості функціонування форм майбутнього часу у староукраїнській мові.

Методи дослідження. Дослідження форм майбутнього часу здійснювалось методом діахронічного спостереження, аналізу та опису мовних явищ.

Матеріал дослідження. У дисертації досліджуються синтетичні та аналітичні форми майбутнього часу на матеріалі писемних пам'яток XI–XVIII ст. та окремих художніх творів українських письменників XIX–XX ст.

Період функціонування руської писемно-літературної мови представлений пам'ятками літописного стилю “Повѣсть времѣньныхъ лѣтъ” – ЛЛ, Київський літопис – КЛ, Галицько-Волинський літопис – ГВЛ, пам'яткою житійної літератури – Києво-Печерський патерик – К-П Пат.

Давньоукраїнська мова XIV–XV ст. представлена текстами офіційно-ділового стилю (Грамоти XIV ст. – П., Р., Українські грамоти XV ст. – Рус.), а також використовуються матеріали Словника староукраїнської мови XIV–XV ст. – ССУМ XIV–XV.

Староукраїнська мова XVI–XVII ст. репрезентована текстами офіційно-ділового стилю (Акты Бориспольского мейского уряда 1612–1699 гг. – АБ, Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. – АЖ, Акти села Одрехови – АО, Пирятинські актові книги – АП, Актовые книги Полтавского уряда XVII века – АПГУ, Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 г. – АС, Архив юго-западной России – АЮЗР, Волинські грамоти XVI ст. – ВГ, Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. – ДМВН, Книга Київського підкоморського суду (1584–1644) – ККПС, Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. – ЛРК, конфесійної літератури (Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 pp. – ПЄ), наукової літератури (“Грамматіка” Л. Зизанія, “Грамматіки словенское правильное свнтагма” М. Смотрицького, “Лексіконъ славеноросскій” П. Беринди, “Грамматыка словенска” І. Ужевича), художньої літератури (поетичні твори XVI ст. – УП).

Староукраїнська мова XVII–XVIII ст. репрезентована пам'ятками різних стилів: офіційно-ділового (Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. – ДНRM), конфесійного (ораторсько-проповідницькі твори І. Галятовського – Гал. Ключ), історико-мемуарного (козацькі літописи Самовидця – Л. Сам., С. Величка – Л. Вел., Г. Граб'янки – Л. Гр.), науково-популярного (Лікарські та господарські порадики XVIII ст. – ЛГП), художньої літератури (Українські інтермедії XVII–XVIII ст. – Інт.). У дисертації використано фіксації аналізованих мовних явищ у Словнику української мови XVI–XVII ст. – СУМ XVI–XVII.

Досліджувалися також окремі твори І. Котляревського, Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, Панаса Мирного, О. Кобилянської, Ю. Федьковича, А. Тесленка.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що аналіз форм майбутнього часу вперше здійснюється на матеріалі пам'яток, що охоплюють різні етапи розвитку мови. Більшість пам'яток XV–XVIII ст. ще не аналізувалася з погляду функціонування у текстах форм майбутнього часу. У роботі дістали подальший розвиток припущення окремих мовознавців про семантичні особливості аналітичної та синтетичної форм майбутнього часу недоконаного виду.

На захист виносяться такі положення дисертації:

1. Синтетична форма майбутнього часу недоконаного виду сформувалася в українській мові на основі аналітичної форми майбутнього часу інфінітив + (и)му.

2. На семантику форм майбутнього часу вплинули видові відтінки допоміжних дієслів "ти та бути.

3. Синтетична форма майбутнього часу недоконаного виду, на відміну від аналітичної, позначала конкретнішу майбутню дію.

4. Синтетична та аналітична форми майбутнього часу недоконаного виду у староукраїнській мові частково зберігали специфічні семантичні відтінки.

Теоретичне значення. Окремі висновки дисертації можуть бути враховані при подальшому дослідженні проблем, пов'язаних з історичними змінами, що відбулися у видо-часовій системі української мови. Матеріали дисертації можна використати у викладанні таких курсів, як історична граматики української мови, сучасна українська літературна мова, українська діалектологія.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри української мови, на наукових конференціях викладачів Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова (1993–1998 рр.). Зміст роботи викладено в 5 публікаціях.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури, який становить 260 найменувань, та списку скорочень використаних джерел (58 найменувань). Загальний обсяг дисертації – 207 сторінок.

ЗМІСТ РОБОТИ

У “**Вступі**” обґрунтовується вибір теми, її актуальність, наукова новизна, теоретичне значення та практичне застосування, формулюються основні положення, що виносяться на захист.

У *першому розділі* “**Проблема форм майбутнього часу дієслова в науковій літературі**” проаналізовано праці вітчизняних та зарубіжних мовознавців з питань історичного становлення форм майбутнього часу (МЧ) в українській мові.

Перші фіксації аналізованих форм у науковій літературі пов'язані з іменами авторів граматичних праць Л. Зизанія, М. Смотрицького, І. Ужевича, М. Ломоносова.

Пізніше проблеми походження часових форм у східнослов'янських мовах висвітлювалися у працях Ф.І. Буслаєва, О.О. Потебні, О.О. Шахматова, О.М. Пешковського, В.В. Виноградова. Протягом кількох останніх десятиліть з'явилося багато праць, у яких представлено різні аспекти походження та функціонування форм майбутнього часу у слов'янських мовах (П.С. Кузнецов, С.Д. Никифоров, Г. Бірнбаум, М.С. Поспелов, О.В. Бондарко). Особливий інтерес становлять праці, у яких розглядається історія становлення форм майбутнього часу у білоруській (О.П. Груцо), російській (Г. Кржіжкова, С.П. Лопушанська, Н.В. Новикова), болгарській (І.К. Буніна, Д. Іванова-Мірчева), чеській (Г.Кржіжкова) мовах. В українському мовознавстві значну роль відіграли праці В.М. Русанівського. Окремі питання, що стосуються походження і функціонування форм майбутнього часу, знайшли відображення в працях О. Шахматова, А. Кримського, І. Шаровольського, В. Дем'янчука, С. Смеречинського, І.М. Керницького, С.П. Бевзенка, О.С.Мельничука, В.П. Бесєдіної-Невзорової.

Утворення форм МЧ в українській мові було пов'язане з формуванням категорії виду, що розпочалося у праслов'янський період.

У науковій літературі представлені різні погляди на походження форм МЧ у східнослов'янських мовах, зокрема щодо базових конструкцій, на основі яких утворилася синтетична форма МЧ недоконаного виду в українській мові. У давній мові на позначення майбутньої дії використовувалися інфінітивні сполуки з дієсловами имати, имѣти, "ти . На різні відтінки значень цих дієслів мовознавці неодноразово звертали увагу. Аналізовані дієслова походять від одного кореня *-em- “брати”. На думку А. Мейє, *jetі та *јьmatі були різними формами одного дієслова – формами доконаного і недоконаного виду. Дієслово ж *јьmetі означало стан і було ізольованим. В.М. Русанівський припускає, що ще в дописемний період *jetі за значенням наблизилося до дієслова “брати” й утворило з ним видову корелятивну пару (брати – въз#ти).

За структурою найпростішим є дієслово jetі. Як зазначав О.О.Потебня, на відміну від інших, воно мало конкретне значення “брати” (‘хапати, брати рукою’), пор.: лит. imę, imti ‘брати’; словц. jat’, jme, jmu ‘узяти, схопити’, словен. jiti, jamem ‘почати’, пол. jas, imie ‘схопити, взяти, упіймати’, ‘почати’ (ЭССЯ, вып. 6, с.71).

Дієслово *јьmatі мало суфікс -а-, який вказував на повторювану, неодноразову дію. Воно виникло на базі презентних форм *jetі, пор.: словц. mat ‘мати, володіти’, ст.-польськ. imac ‘хапати’, польськ. imac ‘брати’, ‘мати’ (ЭССЯ, вып. 8, с. 224–225).

Дієслово *їметі утворилося за допомогою суфікса -e- від кореня *-em-/ *-im- і мало значення “мати” (як стан, результат дії “брати”). З погляду сучасної мови всі ці дієслова об’єднані значенням “мати”, проте у праслов’янській мові вони мали різні видові відтінки, що вплинуло на їхню подальшу долю. Аналізовані дієслова (за Ю.С.Масловим) належали до різних способів дії: имѣти (ст.-сл. имамь, пізніше имѣ) – до статальних, що мали значення дії, під час реалізації якої ніщо не змінюється, дії як стану; имати (~мл) – до ітеративно-індетермінативних, або неозначено-багаторазових, які мали значення нецілеспрямованої дії, пов’язаної з її повторенням; *jetі – до еволютивних, що позначали такі процеси, які призводять до певних змін у суб’єкті чи в об’єкті або до переміщення в просторі.

Сполуки имаю, имѣю + інфінітив доконаного чи недоконаного виду у староукраїнській мові мали виразні модальні значення необхідності, обов’язковості, примусовості дії, яка відбуватиметься в майбутньому, зберігали лексичну та граматичну самостійність. Дієслово иму, поєднуючись з інфінітивами недоконаного виду, вживалося з футуральним значенням, утворюючи аналітичну форму МЧ, яка пізніше перетворилася на синтетичну.

У науковій літературі висловлювалися різні думки щодо початкового [и] в дієслові иму. Так, П. Житецький, М. Грунський, П. Ковальов вважали, що [и] злився з кінцевим голосним інфінітива. І. Огієнко, А. Кримський, О. Шахматов, С.П. Бевзенко заперечували можливість стягнення двох голосних. Вони пояснюють цей процес як втрату початкового [и] і закріплення в постпозиції допоміжного дієслова, яке злилося з інфінітивом. На думку Ю. Шевельова, втрата початкового [і] зумовлена вирівнюванням форм, оскільки дієслово часто використовувалося у заперечних конструкціях, у яких голосний [і] після наголошеного нї випадав.

Складні форми майбутнього часу функціонують в окремих білоруських, російських говірках, проте синтетична форма МЧ недоконаного виду стала однією з характерних рис лише сучасної української літературної мови.

У *другому розділі* “**Історія формування синтетичної форми майбутнього часу доконаного виду в українській мові**” розглядаються прості форми МЧ, виявлені у писемних пам’ятках XI–XVIII ст.

Утворення простих форм МЧ в українській мові було пов’язане з формуванням категорії виду, що розпочалося у праслов’янській період. У період появи найдавніших східнослов’янських пам’яток категорія виду остаточно не сформувалася, а отже, форми теперішнього і майбутнього простого ще чітко не розрізнялися. На позначення майбутньої дії могли використовуватися форми теперішнього часу недоконаного виду. Такі приклади фіксуються у пам’ятках XI–XIII ст., напр.: и помыслихъ на землю. Л#дськую. наступлю на зиму і на лѣто. и возму землю Л#дськую и мьщю

землю Русьскую (ЛП, 1097, 240); но Глѣбъ ре(ч) лоуче сдѣ оумроу не идоу (КЛ, 1177, 606); поедь побоудешъ во своемъ домоу. и дщери своеи. здоровье видишь (ГВЛ, 1274, 874) та ін. Про футуральну семантику зазначених форм свідчить контекст та наявність інших простих форм, що вживаються у значенні МЧ. У пам'ятках XIV ст. засвідчуються випадки вживання в однакових контекстних умовах форм недоконаного та dokonаного виду, напр.: Хто коли сюю грамоту видить. а любо слышитъ прочита# (П., 1387, 75); кто коли на той листъ оузритъ. али оуслыши(т) (1388, 84) та ін. Проте форми теперішнього часу недоконаного виду у давніх слов'янських мовах могли ширше вживатися у значенні неактуальному (Г. Кржіжкова).

Із завершенням розподілу дієслівних основ між dokonаним і недоконаним видом у значенні МЧ закріплюється форма тільки dokonаного виду. Основним засобом перфективації виступає префіксація. Первісно префікси використовувалися як словотворчі форманти і лише з появою і стабілізацією категорії виду почали виконувати ще й формотворчу функцію. Префіксація охоплювала все більше дієслівних основ, стаючи продуктивним засобом у системі видового формотворення. Отже, поступово збільшувалася і кількість простих форм МЧ dokonаного виду.

У пам'ятках XI–XIII ст. фіксуються прості форми МЧ з префіксами *въ-, въз-, вы-, до-, за-, из-, на-, о-, ^-, по-, подь-, при, пере-(прѣ-), про-, роз-, съ-, оу-*. Найуживанішими дієслівними префіксами були *по-, при-, въз-*. Рідко фіксуються форми МЧ з префіксами *до-, за-, раз-, ви-*. У давньоукраїнській мові XIV–XV ст. продуктивнішими порівняно з попереднім періодом стають префікси *до-, от-, за-*. У сучасній українській мові на позначення майбутньої дії використовуються форми dokonаного виду, утворені від основ теперішнього часу за допомогою префіксів, а також зрідка безпрефіксні. Футуральне значення зазначені форми мають незалежно від функції префікса (формотворчої чи словотворчої) та семантики дієслівної основи. Зрідка у текстах XVI–XVII ст. з футуральним значенням фіксуються форми теперішнього часу dokonаного виду без префіксів, напр.: паднешъ (ПС, 1556–1561, 28), кр(с)тѣюс# (87 зв.), поусти(т) (165 зв.), станете (ККПС, 1638, 175), станете (ДМВН, 1643, 261), станется (Л.Вел., 1653, 76), благословится (УП, XVI–XVII, 62), ся родить (334), ся вернеш (343), родить (Гал. Ключ., 1659, 124), кинетъ (185), с#де(т) (193), мину (АП, 1687, 385) та ін. Іноді трапляються випадки утворення форм майбутнього часу dokonаного виду від дієслів із префіксами, напр.: преизбоуде(т) (ПС, 1556–1561, 107), въспоможеш (УП, XVI–XVII, 173), придобудемъ (ВГ, 1570, 29) та ін.

Давньоукраїнська мова успадкувала від праслов'янської давні закінчення у формах дієслів теперішнього/майбутнього часу. Прості форми МЧ dokonаного виду активно вживалися в давньо- та староукраїнських пам'ятках.

У формі І особи однини зберігаються давні закінчення у тематичних та атематичних дієсловах, напр.: оуслышю (П., бл. 1386, 65), пушу (Рус., 1484, 138), отдамъ (АЮЗР, 1/І, 1586, 227), в(т)везу (ДМВН, 1605, 89), дам (АБ, 1614, 7), выда(м) (ЛРК, 1658, 95), куплю (АП, 1703, 212) та ін.

Тематичні дієслова у формі ІІ особи однини фіксувалися з різними закінченнями, напр.: наречешь (Рус., 1484, 138), знайдєшь (ЛРК, 1656, 68), пойдєш (АП, 1687, 385), обучиши (УП, 95). Якщо у текстах ХІ–ХІІІ ст. переважали форми з флексією -ши, то з ХІV ст. поширення набуває флексія -шь, -ш. Закінчення -ши вживалося, очевидно, з певною стилістичною метою у текстах, пов'язаних з релігійною тематикою. Атематичне дієслово дати мало закінчення -си (даси (АП, 1698, 124), въздаси (УП, ХVІ–ХVІІ, 94)). У сучасних говорах воно представлене формами даси, дасі, дас', дасиш, даш (АУМ, І, № 262; ІІ, № 243).

Форма ІІІ особи однини у пам'ятках уживалася переважно із закінченням -ть, напр.: повезєть (Рус., 1408, 70), похочє(т) (ВГ, 1569, 36), придє(т) (АЖ, 1584, 77), по(й)дєть (ЛРК, 1655, 50), поднесєть (Гал. Ключ., 1659, 185). Воно збереглося в українській мові в атематичних дієсловах та дієсловах колишнього ІV класу. Значно менше зафіксовано форм без флексії -ть: придє (Р., 1435, 134), при(и)дє (ДМВН, 1643, 209), забудє (УП, ХVІ–ХVІІ, 123), не оминє (78).

Атематичне дієслово дати у формі І особи множини фіксувалося з закінченнями -мы, -мь. З ХІV ст. починає переважати флексія -мо (дамо), напр.: дамо (П, 1393, 113), подамо (АЮЗР 1/І, 1582, 156), придамо (Л. Гр., 1655, 152), въздамо (УП, ХVІ–ХVІІ, 99). Тематичні дієслова у давніх пам'ятках мали різні закінчення – -мь, -мы, -м, -мь, -ме. У ХІV–ХV ст. вживалися закінчення -мь, -м, -мо, -мы, напр.: сказнимь (П, 1396–1413, 130), заплатимы (Р., 1411, 77), заплатимо (ВГ, 1570, 108), станє(м) (1577, 188). Пізніше флексія -мы була втрачена. Форма І особи множини дієслів І дієвідміни у північних говорах представлена різними закінченнями: -емо, -ем та -ом (АУМ, І, № 260). Південно-західні говори репрезентують флексії -емо, -имо, -еме, -име, -ем, -им (АУМ, ІІ, № 241).

Не зазнала змін форма ІІ особи множини. Протягом усього історичного періоду уживалася флексія -те (-те, -те), напр.: порахуетє (АЮЗР 1/І, 1596, 503), узрите (Л.Гр., 1632, 38), покажете (44) станєтє (ДМВН, 1643, 242), погинєтє (ЛРК, 1656, 80).

Давні закінчення успадкувала форма ІІІ особи множини: пойдуть (П., 1352, 30), куп#ть (Рус., 1408, 70), нє (в)чиня(т) (АЖ, 1583, 48), будуть (ЛРК, 1658, 95).

У *третьому розділі* "Історія синтетичної та аналітичної форм майбутнього часу **недоконаного виду**" досліджується процес формування та особливості функціонування складної і складеної форм МЧ недоконаного виду в українській мові.

На матеріалі пам'яток ХІ–ХVІІІ ст. проаналізовано такі конструкції та форми, що вживалися на позначення майбутньої дії: інфінітивні конструкції та форми з допоміжними

дієсловами имѣти, имати, "ти, хотѣти, з фазовими дієсловами почати, начати, учати, стати, з допоміжним дієсловом быти (бути), форми передмайбутнього часу.

I. Інфінітивні конструкції та форми з допоміжними дієсловами имѣти, имати та "ти.

Дієслова имѣти, имати і "ти активно функціонували в давній мові, проте у складі інфінітивних сполук зазначені дієслова вживалися значно рідше, ніж в особових формах, у формі інфінітива, дієприкметника.

Інфінітивні конструкції з дієсловами имѣти, имати та "ти у пам'ятках XI–XIII ст. вживалися на позначення "чистого майбутнього", напр.: не мוזѣте погубити Руської землѣ. аще бо возметь рать межю собою. погани имуть радоватисѣ. и возмутъ землю нашу (ЛП, 1097, 237); Из#славъ же рекль б#ше. послоу своєму вже ти с# не имоуть по любви Хр(с)та цѣловати. скажи же имъ како есме слышали (КЛ, 1147, 346). У багатьох випадках сполуки, крім футурального значення, могли передавати ще й додаткові модальні відтінки – повинності, необхідності, обов'язковості, неминучості, напр.: Володимеру же се слыша. възрѣвъ на нбо и рѣ(ч). аще с# сбудеть. се имамъ кр(с)титисѣ (ЛП, 988, 95).

В аналізованих текстах дієслова имѣти, имати та "ти виступали з інфінітивами доконаного та недоконаного виду. У Галицько-Волинському літописі "ти поєднується з інфінітивами недоконаного виду. Здебільшого сполуки вживаються у складнопідрядних реченнях з підрядними умови. Переважають конструкції з допоміжним дієсловом у препозиції. Найбільшу продуктивність виявляє дієслово имѣти.

У давньоукраїнській мові інфінітивні сполуки та форми з допоміжними дієсловами имѣти, имати та "ти набувають поширення; "ти + інфінітив стає найпродуктивнішою формою порівняно з іншими засобами, що позначали майбутню дію.

Ділові пам'ятки засвідчують велику кількість сполук з дієсловами имѣти, имати. Більшість таких конструкцій уживається з модальним значенням, напр.: а если бы которые речи крамные везъ, маеть мыто платити черезъ вси мыта положоные, какъ и иншые дають мыто (П., 1388, 86–87); а кондра(т) имаеть ис того дворища платити чиншь и работы поступати на(м) и по на(с) будучи(м) еп(с)п(м) (Рус., 1422, 66). Конструкції мають значення "повинен, зобов'язаний платити". Дієслово "ти у складі сполуки вживається переважно з інфінітивами недоконаного виду і має значення "чистого майбутнього". Лише в окремих випадках "ти має модальне значення: А ходить оунукъ Григоревъ Иванецъ, а по его животе и дѣтемъ его ходити; а и потомъ хто не иметь ходити, тотъ иметь давати святому Николе весь доходъ, а ненадобѣ въ то никому оуступатися (П., 1362–1392, 37). У першому випадку передається футуральне значення, а в другому воно набуває відтінку повинності. Про футуральну семантику иму + інфінітив свідчить уживання в однакових контекстних умовах таких форм і дієслів МЧ доконаного виду: а кто иметь пове(з)ти соу(к)на до брашева... (Рус.,

1460, 112); а кто повезеть соу(к)но до басара(б) дати име(т) на голо(в)но(м) мытѣ оу Свчавѣ w(т) гривноу. три гроши (111-112). Таким чином, численні сполуки з допоміжним дієсловом "ти, що вживалися на позначення майбутньої дії, у давньоукраїнській мові являли собою аналітичну форму МЧ. Наявність додаткових модальних відтінків, виразний модальний характер інфінітивних сполук з дієсловами имѣти, имати не дозволяє кваліфікувати такі конструкції як спеціальні форми МЧ.

У XVI–XVII ст. аналітична форма з допоміжним дієсловом "ти трапляється рідко, у більшості аналізованих текстів вона взагалі відсутня. Фіксуються поодинокі приклади аналітичних форм у поетичних творах кін. XVI – поч. XVII ст., творах І.Галятовського, інтермедіях XVII ст.

У кінці XVI ст. спорадично починають фіксуватися синтетичні форми МЧ недоконаного виду, що утворилися на базі аналітичних форм з допоміжним дієсловом "ти: ...Готовишся его, як Христа, пріяти и послушаніє оному отдати, Сына погибели, церковного врага, которого злыи мѣтимутъ за Бога... (УП, XVI, 83).

У XVII ст. форми набувають поширення, хоча їх кількість у пам'ятках залишається незначною, що впливає з жанрових особливостей аналізованих пам'яток, зокрема документів, літописів. Синтетичні форми МЧ недоконаного виду засвідчені в усіх аналізованих пам'ятках XVIII ст. Вони вживаються у текстах офіційно-ділового (бориспільські, пирятинські, стародубські, лохвицькі актові книги), історико-мемуарного, науково-популярного стилів, а також у художніх творах. Більшість форм уживається в складних реченнях, переважно з підрядними умови, можуть виступати як у головній, так і в підрядній частині.

Синтетична форма могла позначати таку дію, яка відбудуватиметься перед чи після іншої дії, за умови іншої дії: А е(с)ли бы мѣвъ пре(д) се(й) декре(т) по(х)валя(т)ся на кого, то пору(ч)ники, в ко(м) у темъ будутъ<;>, ежели того не перестережатимуть <;:>, що я, Ива(н) Шмигле(н)ко... ручуся по Па(в)лу Бербе... ежели бы вны мѣли тако(ж) // на кого пере(х)ва(л)ки якие чини(т), то... го(р)ло(м) кара(т), то такъ я и(х) выда(м), жебъ были го(р)ло(м) караны (ЛРК, 1658, 95); На майстратѣ их црского пресвѣтлого величества Стародубовскомъ засѣлии нынешньи ради ради заложили копьдесят за Ілию, по которых грошах порукою Тихонъ Отрохович, жител Стар:, который, кгда то заплатит, уживатимет кгрунту Илииньского (АС, 1693, 58–59).

Зафіксовано приклади, у яких синтетична форма входить до канцелярського звороту: ...теды, за доводом слушнимъ, Токариха подлегатиметь вѣнн и караню подлугъ права описаного (23); Маєт постановити его на правѣ, коли указоватимет потреба, которую поруку казали-смо записати (117). В окремих випадках часове значення синтетичних форм не відрізняється від значень аналітичних форм: Костели и кляштори, ...а ни от жолнѣра яковой узнаватимуть турбации а нѣ коннихъ а нѣ вшелякихъ ихъ становискъ будуть имѣти (Л.Вел., 1655, 125–126). Будеть там

робакъ сумлен#, который завше грязьтимерь члвка гршнагw, а нн?ды не будеть уми//рати (Гал. Ключ, 1687, 432).

Допоміжне дієслово иму могло вживатися у будь-якій позиції щодо інфінітива – у препозиції, постпозиції, між ними могли стояти інші члени речення. Препозиція сприяла збереженню лексичного значення допоміжного дієслова. Постпозитивне уживання сприяло перетворенню допоміжного дієслова на афіксальну морфему. Дієслова имѣти, имати та "ти без початкового [ʔ] фіксувалися ще задовго до лексикалізації. Втрата початкового [и] засвідчується пам'ятками, створеними на різних територіях: має(т) (П., 1347, 25), маєть (АЖ, 1583, 67), маю (АО, 1592, 86), маєть (ДМВН, 1643, 246), має(м) (ВГ, 1571, 17), мѣть (АПГУ I, 1667, 117). На збереження початкового [и] на письмі, очевидно, вплинуло те, що в старослов'янських віні виступав у наголошеній позиції.

Перетворенню аналітичної форми на синтетичну сприяли такі чинники:

- уживання з допоміжним дієсловом иму тільки інфінітивів недоконаного виду на відміну від имѣю, имаю, які вживалися з інфінітивами доконаного і недоконаного виду;

- уживання дієслова "ти у формі теперішнього часу, тоді як имѣти, имати у складі інфінітивної сполуки могли вживатися ще й у формі минулого часу;

- втрата первинного лексичного значення;

- продуктивність аналітичної форми з иму.

Можливо, дієслово "ти зберігало видові відтінки, що вплинуло на семантику синтетичної форми МЧ недоконаного виду. Синтетична форма порівняно з аналітичною буду + інфінітив мала значення конкретнішої майбутньої дії. Синтетична форма відрізнялася від аналітичної з дієсловом буду часовим значенням, але з часом семантичні відмінності нівелювалися, оскільки основним виступало футуральне значення.

II. *Інфінітивні конструкції з дієсловом хотѣти.*

У найдавніший писемний період дієслово хотѣти вживалося переважно з модальним значенням. Значно рідше воно виконувало функцію футурального показника, напр.: И ре(ч) Глѣбъ. то вѣси ли. что хощеть дн(с)ь быти (ЛП, 1071, 171); Нѣкто же от другъ ему и губою отерь его, иде в пещеру, хотя видѣти мѣсто, иде же положитися хощеть тѣло любимаго им, и въпроси блаженнаго сего (К-П Пат., 156).

У староукраїнській мові інфінітивні сполуки з дієсловом хочу позначали дію майбутньої реалізації. У складі таких сполук дієслово хотіти зберігало лексичне значення ('хотіти', 'бажати', 'наміряться', 'збиратися', 'бути готовим' та ін.). Конструкції зі значенням, наближеним до футурального, були малопродуктивними і вживалися, очевидно, під впливом літературної мови за

традицією, напр.: А сами Гетманове зь войсками Коронними и зь тяжарами войсковими и пѣхотами по малу ишли въ тропи, не вѣдуще какая бѣда хочеть имь быти (Л.Гр., 1632, 42).

III. Інфінітивні конструкції з фазовими дієсловами почати, начати, учати та стати.

Інфінітивні сполуки з дієсловами почати, начати рідко фіксуються у пам'ятках XI–XIII ст. Дієслова почати, начати, передаючи значення початку дії, у складі такої конструкції могли позначати майбутню дію, напр.: вже на весну начнетъ смердъ тотъ врати лошадыю тою и прихавъ Половчинъ оударить смерда стрѣлюю. и поиметь лошадыку. и жону его и дѣти его. и гумно его зажжеть (ЛП, 1111, 265).

У давньоукраїнській мові діє спадна тенденція щодо вживання зазначених сполук, вони засвідчені поодинокими прикладами: а хто коли по(ч)нетъ оучинити, того имаємъ явн#го казнити и оустановити того (1445; ССУМ XIV–XV, II, 217).

У мові XVI–XVIII ст. сполука залишається малопродуктивною. Дієслова (почати, начати, зачати, учати) у її складі не втрачають повністю лексичного значення і вказують на початковий етап майбутньої дії: и протяже Хмелницкій время немало, наджидаая донели Поляки отъ глода и мроза начнутъ ослабѣвати (Л.Гр., 1653, 120); Ко(г)да курка квочка перестане курята водить и паки почнетъ нести(с), возми найпе(р)ше яйце, которое знесе(т), в томъ яйцевѣ здѣлай дѣрку... (ЛГП, XVIII, 57).

Окремі пам'ятки XVII–XVIII ст. засвідчують сполуки стану + інфінітив, що вживалися на позначення майбутньої дії. Фіксуються вони в Актовій книзі Стародубського городского уряду 1693 р., Літописі Величка, актах сотенних канцелярій Лівобережної України, у літературних текстах. В окремих випадках сполуки мали футуральне значення, напр.: чувъ од них такіи слова: “Не станемъ панщини робиты, годѣ вѣже!” (ДНРМ, 1724, 159) – “не будемо робити”. Проте здебільшого сполуки вживаються з інгресивним значенням, виступають поряд з інфінітивними конструкціями з дієсловами учну, учнетъ, напр.: А хто не станеть г[о]с[у]дарю царю... служити и прямити, или хто учнетъ съ ихъ... недруги съсылатся, и мнѣ с тѣми людми... битися до смерти (Л.Вел., 1659, 238); а будет хто впредь до роду моево и племени по моих крепостях станут за нево, Степана, и за жену ево и за детей вступатца, или в его, Степанови, животи, и учнут ево волочит и убитчит (АС, 1693, 119).

IV. *Форми МЧ недоконаного виду з допоміжним дієсловом бути (быти).*

Аналіз пам'яток XI–XIII ст. дозволяє стверджувати, що у зазначений період форма вживалася дуже рідко. Дієслово быти було продуктивним у функції простого дієслівного присудка та дієслова-зв'язки у складеному іменному присудку. Іпатіївський літопис фіксує кілька інфінітивних конструкцій з дієсловом быти, у яких інфінітиви могли бути як недоконаного, так і доконаного виду, напр.: ать ми будеть ту сѣд#чи добро слати в Галичь. аже ти с#ду в Галичи. то Бужьскъ твои

возъворочю. и г. города придамъ к тому (КЛ, 1173, 564); далече есмь гониль по Половцехъ. а кони мои не могоуть. аже ми боудеть нынѣ поххати. то толико ми боудеть на дорозѣ встати. и поможе емоу Всеволодь (1185, 640). Дієслово будеть виступало у наведених сполуках зі специфічним значенням – ‘доведеться’, ‘трапиться’.

У давньоукраїнській мові продуктивність форми буду + інфінітив зростає, проте зрідка засвідчуються випадки утворення від інфінітивів доконаного виду.

Пам’ятки XVI–XVII ст. широко фіксують зазначені форми. Здебільшого вони позначають майбутню дію, реалізація якої не має часових обмежень.

Складені форми МЧ недоконаного виду в українських говорах порівняно зі складною формою охоплюють більший ареал – поліські, південно-східні та частину південно-західних говорів.

V. Форми передмайбутнього часу.

Як засвідчують давні пам’ятки, в XI–XIII ст. форма передмайбутнього часу вживалася рідко. Здебільшого це були форми доконаного виду, що зберігали специфічне значення дії, яка передуватиме іншій майбутній дії, і були представлені у складнопідрядних реченнях з підрядними умови. Лише в окремих випадках форми не мали відтінку умовності, утворювалися від дієприкметника недоконаного виду і вживалися зі значенням, близьким до “чистого майбутнього”.

У давньоукраїнській мові форма передмайбутнього часу залишається малопродуктивною, хоча й фіксується в усіх аналізованих пам’ятках. Збільшується кількість форм недоконаного виду, з’являються фіксації форм, у яких допоміжне дієслово не узгоджується з дієприкметником, напр.: а тако(ж) коли сѣ знаидоу(т) о(т) наши(х) татарь... що боуде(т) сѣ оумишали оу сеси розмирици, а мы имаємъ и(х) оузѣти оп#(т) наза(д) (1435 або 1436; ССУМ XIV–XV, I, 143).

У староукраїнській мові XVI–XVII ст. спостерігається тенденція до занепаду форм передмайбутнього часу. Пам’ятки ділової писемності рідко їх фіксують, у багатьох пам’ятках їх взагалі немає. Форми МЧ з дієприкметником на -ль у ділових пам’ятках використовуються переважно у канцелярських штампах, переважають форми недоконаного виду, змінюється їх значення.

В офіційно-ділових, історико-мемуарних і літературних текстах форми буду з дієприкметником на -ль вживаються у значенні “чистого майбутнього”, напр.: же ваша королевская милость, яко панъ мудрый, онымъ за злое не только не мати, але тежъ и похвалити такъ розмысльное въ той мере поступоване будешъ рачиль (АЮЗР, I/1, 1596, 512); И дом душѣ его дочасне ся зопсовал, Леч там въ прибыткахъ вѣчныхъ будетъ роскошовал. (УП, XVI–XVII, 216).

Відсутність форм у бориспільських, лохвицьких, житомирських, стародубських, полтавських актових книгах свідчить про те, що на цій території у XVI–XVII ст. вони не вживалися. А якщо і траплялися у пам'ятках, створених на зазначеній території, то, очевидно, писарі вживали їх за традицією.

Форми з дієприкметником dokonаного виду зовсім виходять з ужитку, а з дієприкметником недоконаного виду збереглися в окремих північних (АУМ, I, №263) та південно-західних (АУМ, II, №244) говорах і продовжують функціонувати поряд з формами буду + інфінітив. Тенденція до занепаду форм недоконаного виду виявляється у втраті колишнім дієприкметником граматичних значень (жіночого та середнього роду, множини).

Висновки

1. Формування синтетичної форми МЧ dokonаного виду завершується в історичний період. У давніх пам'ятках на позначення майбутньої дії могли вживатися форми теперішнього часу недоконаного виду.

2. Видове значення дієслів "ти, почати, бути у найдавніший писемний період не було чітко визначеним, тому можливі були сполуки з інфінітивами dokonаного виду.

3. В українській мові не збереглися інфінітивні сполуки з допоміжними дієсловами почати, хотіти, стати на позначення майбутньої дії. Лише у певних контекстних умовах вони можуть мати значення, наближене до футурального.

4. Поширена у східнослов'янських мовах форма МЧ недоконаного виду буду + інфінітив порівняно з іншими аналітичними формами з'являється пізно. З XVI ст. форма стає продуктивною, переважає у пам'ятках різних жанрів і вживається без семантичних обмежень.

5. З другої половини XVI ст. в українській мові починає вживатися синтетична форма МЧ недоконаного виду, сформована на основі аналітичних форм з допоміжним дієсловом "ти."

6. Синтетична форма МЧ недоконаного виду вживалася переважно у складних реченнях і позначала конкретнішу дію порівняно з аналітичною формою буду + інфінітив.

7. Синтетична форма МЧ недоконаного виду, конкуруючи з аналітичною як більш універсальною, втрачає семантичні особливості. У сучасній українській мові спостерігається тенденція до повної втрати специфічного значення.

8. Українська мова не зберегла форми передмайбутнього часу. У говорах функціонує форма недоконаного виду у значенні "чистого майбутнього".

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВИКЛАДЕНІ В ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ:

1. Марчило Л.М. Форми майбутнього часу в “Актових книгах Полтавського міського уряду” (1664–1680 рр.) // Східнослов’янські мови в їх історичному розвитку: Збірник наукових праць, присвячених пам’яті професора С.П.Самійленка. – Запоріжжя: ЗДУ, 1996. – Ч. 1. – С. 96–98.
2. Марчило Л.М. З історії складних форм майбутнього часу в українській мові // Система і структура східнослов’янських мов: Міжкафедральний збірник наукових праць. – К.: УДПУ, 1997. – С. 20–26.
3. Марчило Л.М. Із спостережень над формами передмайбутнього часу // Проблеми граматики і лексикології української мови: Збірник наукових праць / НПУ ім.М.П. Драгоманова. – К., 1998. – С. 75–80.
4. Марчило Л.М. Форми майбутнього часу у творах І. Галятовського // Система і структура східнослов’янських мов: Міжкафедральний збірник наукових праць. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 1998. – С.22–25.
5. Марчило Л.М. Вираження майбутньої дії в українських пам’ятках XVI–XVII ст. // Система і структура східнослов’янських мов: Міжкафедральний збірник наукових праць. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 1999. – С. 146–153.

АНОТАЦІЯ

Марчило Л.М. Історія форм майбутнього часу дієслова в українській мові. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01. – українська мова. – Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 1999.

У дисертації на матеріалі писемних пам’яток різних жанрів XI–XVIII ст. досліджується історія становлення синтетичних та аналітичних форм майбутнього часу в українській мові. У роботі проаналізовано інфінітивні сполуки та форми, які вживалися на позначення майбутньої дії у давньо-українській та староукраїнській мові, простежуються основні тенденції розвитку дієслівних форм майбутнього часу в українській мові.

Ключові слова: майбутній час, футуральне значення, майбутній складений І, передмайбутній час.

АННОТАЦИЯ

Марчило Л.Н. История форм будущего времени глагола в украинском языке. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01. – украинский язык. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 1999.

В диссертации на материале письменных памятников разных стилей XI–XVIII ст., созданных на разных территориях, исследуется история становления синтетической (напишу, писатиму) и аналитической (буду писати) форм будущего времени в украинском языке. В данной работе излагаются взгляды отечественных и зарубежных исследователей на проблему становления синтетических и аналитических форм будущего времени в восточнославянских языках, в частности в украинском языке.

Отдельная глава посвящена исследованию формирования синтетической формы будущего времени совершенного вида, которая завершается в исторический период. Становление этой формы тесно связано с процессом видовой дифференциации.

В работе прослеживается развитие будущего сложного I и преждебудущего (будущего сложного II) в украинском языке. Анализируются инфинитивные сочетания и формы с глаголами имати, имѣти, "ти, хотѣти, почати (начати, зачати, учати), стати, быти (бути) в древнеукраинских и староукраинских памятниках.

Особое внимание уделяется инфинитивным конструкциям с глаголами имати, имѣти, "ти, поскольку синтетическая форма будущего времени несовершенного вида в украинском языке сформировалась на основе инфинитивных сочетаний со вспомогательным глаголом "ти. Анализ текстов XI–XVIII ст. позволяет утверждать, что глагол "ти, в отличие от имати, имѣти, с инфинитивами совершенного вида мог употребляться только в ранних памятниках, когда видовые различия окончательно не сформировались. Инфинитивные сочетания с глаголами имати, имѣти, обозначая действие будущей реализации, сохраняют модальные значения необходимости, долженствования, лишь в единичных случаях выступая в качестве вспомогательного глагола аналитической формы будущего времени. Глагол "ти с инфинитивом несовершенного вида употреблялся с футуральным значением, образуя аналитическую форму будущего времени, которая позже преобразовалась в синтетическую. Синтетические формы будущего времени несовершенного вида фиксируются со второй половины XVI в. в памятниках разных жанров. Формы употребляются в текстах официально-делового (бориспольские, пирятинские, стародубские, лохвицкие актовые книги), историко-мемуарного, научно-популярного стилей, а также в художественных произведениях. Установлено, что синтетическая форма будущего времени

несовершенного вида в староукраинских памятниках употреблялась преимущественно в сложных предложениях, обозначала более конкретное будущее действие, в отличие от аналитической формы будущего времени несовершенного вида буду + инфинитив. Синтетическая форма будущего времени несовершенного вида, конкурируя с аналитической как более универсальной, постепенно утрачивает семантические особенности и употребляется в современном украинском языке параллельно с аналитической.

В работе проанализированы инфинитивные сочетания с модальным глаголом хотіти и фазовыми почати (начати, зачати, учати), стати, в которых модальные и фазовые глаголы не закрепляются в качестве вспомогательного глагола в составе аналитической формы будущего времени.

Особое внимание уделено формированию аналитической формы будущего времени несовершенного вида со вспомогательным глаголом бути (быти), которая становится продуктивной в XIV–XV вв., а в XVI–XVIII вв. преобладает над всеми другими формами будущего времени.

Исследуются также формы преждебудущего времени, которые употреблялись в древнеукраинском языке со специфическим значением. В старо-украинском языке форма преждебудущего утратила специфическую семантику, она встречалась редко, употреблялась не только в условных конструкциях, образовывалась преимущественно от причастий несовершенного вида. Таким образом, в украинском языке форма преждебудущего времени не сохранилась, хотя в современных говорах употребляются формы будущего времени несовершенного вида типа буду роби? в значении “чистого будущего”.

В работе прослеживаются основные тенденции развития глагольных форм будущего времени в украинском языке.

Ключевые слова: будущее время, футуральное значение, будущее сложное I, преждебудущее время.

SUMMARY

Marchylo L.M. The History of the Verbal Future Tense Forms in Ukrainian Language.– Manuscript.

Thesis for the Candidate degree in Philology by speciality 10.02.01 – Ukrainian language.– National Pedagogical University named after M.Dragomanov, Kyiv, 1999.

In the dissertation the history of development of synthetic (напишу, писатиму) and analytical (буду писати) verbal of future tense forms is described on the material of the written sources of the different

styles of the XI-th –XVIII-th cc. The infinitive combinations and forms for denoting of future actions are analysed. The basic tendencies of the development of the verbal future tense forms in Ukrainian language are traced.

Key words: the future tense, the meaning of the future tense forms, the future tense I, pre-future tense forms.